

Установа адукацыі
«Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна»

**НАЦЫЯНАЛЬНА-КУЛЬТУРНЫ КАМПАНЕНТ
У ЛІТАРАТУРНАЙ І ДЫЯЛЕКТНАЙ МОВЕ**

Зборнік навуковых артыкулаў

Брэст
БрДУ імя А.С. Пушкіна
2017

*Дзед сівенькі ў лазе [1, с. 140].
З зайчыхай выт'юць на маленькай
І дзеткам трошкі паднясуць,
Пужлівым галаском таненькім
«Цвіцела морква» завядуць [1, с. 70].*

Таким образом, мы видим, что деминутивы, встречающиеся в текстах, становятся знаком скрытого смысла, привлекают внимание читателя, делают стихотворную речь легкой, свободной, а также вносят в нее оживление устной речи.

Список использованной литературы

1. Караткевіч, У. С. Збор твораў : у 25 т. / У. С. Караткевіч ; прадм., падрыхт. тэкстаў і камент. А. Вераб'я. – Мінск : Маст. літ., 2012. – Т. 1 : 1950–1960 / рэд. В. Рагойша. – 533 с.
2. Кругосвет [Электронный ресурс] : энциклопедия. – Режим доступа: <http://slovari.yandex.ru/dict/krugosvet>. – Дата доступа: 14.07.2017.

В.М. Смаль (Брэст, Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна)

ФАРМИРОВАНИЕ ВЫРАЗНОСТИ МАУЛЕНИЯ ДЗЯЦЕЙ ДАШКОЛЬНОГО ВЪЗРАСТА

Праблема фарміравання выразнасці (у першую чаргу лексічнай і інтанацыйнай) з'яўляецца элементам паўнаважнага маўленчага развіцця дзіцяці, падрыхтоўкі яго да навучання ў школе. Даследчыкі праблем дзіцячага маўлення (Н.Д. Аруцюнава, С.Л. Рубінштэйн, Г.А. Уфімцава, В.К. Харчанка) адзначылі імкненне дзіцяці ўжо ў раннім узросце да ўзмацнення выказвання выразнымі сродкамі, а ў асобных выпадках і здольнасць дыферэнцыраваць выразнае і невыразнае выказванне.

Удасканаленне выразнасці маўлення дзяцей дашкольнага ўзросту садзейнічае дакладнасці, вобразнасці і эмацыйнасці выражэння думак дзецьмі, павышае культуру зносін, стымулюе развіццё звязнага маўлення, дазваляе пазбегнуць манатоннасці і невыразнасці дыкцыі, празмернага запаволення ці паскарэння тэмпу маўлення, незавершанасці гучання, якія ўплываюць на ўспрыманне зместу, эмацыйны сэнс выказвання. Практыка паказвае наяўнасць у многіх дзяцей несфарміраванасці выразнасці маўлення, няўменне інтанацыйна афармляць выказванне, няздольнасць пазбегнуць аднастайнасці, паўтараў, несфарміраванасць умення перадаваць уласныя эмацыйныя адносіны да з'яў і прадметаў. У дашкольнікаў пашыраны праблемы з маўленчымі паўзамі, дзецям цяжка вызначыць

УДК 811.161.3(082)

ББК 81(4Бел)

Н 35

*Рэкамендавана рэдакцыйна-выдавецкім саветам Установы адукацыі
«Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна»*

Рэцэнзенты:

дацэнт кафедры беларускай і рускай моў УА “Брэсцкі дзяржаўны
тэхнічны ўніверсітэт”, кандыдат філалагічных навук, дацэнт **З.М. Заіка**
прафесар кафедры агульнаадукацыйных дысцыплін і метадык іх выкладання
УА «Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна»,
доктар філалагічных навук, прафесар **В.І. Сянкевіч**

Рэдакцыйная калегія:

кандыдат філалагічных навук, дацэнт **С.Ф. Бут-Гусаім**
кандыдат філалагічных навук, дацэнт **Л.В. Леванцэвіч**
кандыдат філалагічных навук, дацэнт **М.М. Аляхновіч**
кандыдат філалагічных навук, дацэнт **Т.А. Кісель**

Н 35 **Нацыянальна-культурны** кампанент у літаратурнай і дыялектнай мове : зб. навук. арт. / Брэсц. дзярж. ун-т імя А. С. Пушкіна ; рэдкал.: С. Ф. Бут-Гусаім [і інш.]. – Брэст : БрДУ, 2017. – 294 с.
ISBN 978-985-555-743-3.

Зборнік навуковых артыкулаў складзены па матэрыялах рэгіянальнай навукова-практычнай канферэнцыі “Нацыянальна-культурны кампанент у літаратурнай і дыялектнай мове”, якая адбылася ў Брэсцкім дзяржаўным універсітэце імя А. С. Пушкіна 21 лютага 2017 года. Змяшчае навуковыя артыкулы па актуальных праблемах мовазнаўства, літаратуразнаўства і лінгвадыдактыкі. Матэрыялы зборніка могуць быць запатрабаваныя ў тэорыі і практыцы навуковых даследаванняў па анамастыцы, лінгвакультуралогіі, лінгвапрагматыцы.

Адрасуецца навукоўцам, настаўнікам, студэнтам, усім, хто цікавіцца нацыянальнай і рэгіянальнай культурай, мовай і літаратурай.

УДК 811.161.3(082)

ББК 81(4Бел)

ISBN 978-985-555-743-3

© УА «Брэсцкі дзяржаўны
ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна», 2017

маўлення, праводзіцца праца па ўдасканаленню інтанацыйнай і лексічнай выразнасці. Развіццё гэтых бакоў выразнасці маўлення немагчыма без сфарміраваных уменняў артыкуляваць гукі, слухаць і ацэньваць чужое маўленне, эмацыйна пераказваць тэксты, без навываў самастойнага мыслення. Валоданне выразнасцю маўлення прадугледжвае правільнае выкарыстанне дашкольнікамі ў паўсядзённых зносінах інтанацыйных сродкаў выразнасці: гучнасці, тэмбру, тэмпу, мелодыкі, паўзаў, напіску. Традыцыйна выразнасць маўлення фарміруецца ў дзяцей на занятках, прысвечаных навучанню дзяцей складанню апавяданняў-апісанняў. Між тым у працэсе пераказаў, у апавяданнях-разважаннях, выказваннях апавядальнага характару, асабліва ў працэсе сачынення казак, таксама магчыма ўдасканаленне навываў ужывання вобразных сродкаў.

Дзеці па сваёй прыродзе эмацыйна ўражлівыя, іх мова яркая, аднак гэта неўсвядомленая, міжвольная выразнасць, і без спецыяльнай працы ў выказваннях, міміцы і жэстах дзяцей назіраецца стрыманасць, не адбываецца далейшага развіцця свядомых формаў выразнасці маўлення. У выніку дзеці могуць нават разумець выразнасць маўлення, але актыўна не ўжываць сродкі выразнасці ў сваім маўленні. Таму ў маўленчым развіцці дзяцей неабходна ісці ад простага капіравання, рэпрадукцыі з гаворкі дарослага лексіка-інтанацыйных сродкаў выразнасці, ад умення выказаць разнастайныя пачуцці (пяшчоту, трывогу, смутак, гонар і інш.) да прадуктыўнай перадачы жывасці і натуральнасці розных інтанацый, да ўмення адчуваць і ацэньваць выразнасць маўлення іншых (твор быў прачытаны весела, сумна, павольна, ціха, загадкава, жартаўліва ці сур'ёзна).

Найбольш прадуктыўнымі метадамі і прыёмамі фарміравання выразнасці маўлення дзяцей з'яўляюцца чытанне твораў выхавателем, узор выразнага чытання каго-небудзь з дзяцей, інсцэніраванне казак, пераказ казак дзецямі, разыгрыванне дзецямі па ролях пацешак, народных гульні ("Ідзе каза рагатая", "Каршун і насадка", "Гусі" і інш.), выкарыстанне лічылак, хуткамовак, завучванне прымавак, гульні ("Тэлефон", "Сустрэча лялькі", "Крама", "Пошта"), карагоды, гульнівыя практыкаванні, уключэнне паказу асобных навываў маўленчых зносін у гульні, паведамленне на бацькоўскім сходзе, пераказ, завучванне вершаў, драматызацыі, прагаворванне фраз, тлумачэнне і ўказанні, практыкаванні на характарыстыку персанажаў, пытанні-падказкі, славесныя практыкаванні, чытанне па ролях, чытанне з гульнівымі дзеяннямі і рухамі, ацэнка чужых выступленняў, самаацэнка запісаў вершаў, сумеснае з выхавателем вымаўленне, славеснае апісанне кніжных ілюстрацый; гутарка пасля знаёмства з творам; праслухоўванне аўдыёзапісаў, падбор параўнанняў, эпітэтаў, антонімаў, сінонімаў, рыфмы

патрэбны тэмп маўлення, радзей – падабраць адпаведную гучнасць. З лексічных сродкаў выразнасці дзеці звяртаюцца найчасцей да параўнанняў і простых азначэнняў, якія не маюць пераноснага сэнсу. Вельмі рэдка дзеці ўжываюць метафары, прымаўкі, фразеалагізмы, крылатыя выразы. Эмацыйныя адносіны да аб'екта выказвання найчасцей выяўляюцца праз ужыванне слоў з памяншальна-ласкальнымі суфіксамі (“траўка”, “лісцік”, “пясочак”, “жоўценькі”), азначэнняў (“прыгожы”, “вялікі”, “маленькі”).

Педагогі ўстаноў дашкольнай адукацыі апошнім часам адзначаюць рост у дзяцей маўленчых хібаў і парушэнняў, што сталася вынікам звыдзення да мінімуму непасрэдных маўленчых зносін у сем'ях і стыхійнасці працэсу развіцця маўлення, калі на яго ўплывае тэлебачанне, камп'ютар, а не лінгва-камунікатыўнае асяроддзе. Усё гэта абумоўлівае неабходнасць пошуку аптымальных метадаў і сродкаў развіцця звязнага маўлення ў цэлым і ўдасканалення выразнасці маўлення дзяцей у прыватнасці. Даследчыкі прапаноўвалі фарміраваць выразнасць маўлення ў працэсе музычнай дзейнасці (Б.У. Асаф'еў, А.А. Мядзведзева, Н.А. Рычкова і інш.), у працэсе азнаямлення дзяцей з творамі выяўленчага мастацтва (Н.П. Сакуліна, Т.С. Камарова, Н.М. Зубарава), з прыродай (Л.І. Ціхеева, Л.М. Вадавозава, Н.Ф. Вінаградава), з творамі мастацкай літаратуры (Н.С. Карпінская, А.Я. Шыбіцкая, Л.А. Пеньеўская, Р.І. Жукоўская, Л.М. Гуровіч, Л.Я. Панкратава).

Унікальным, каштоўным сродкам развіцця маўлення дзіцяці з'яўляюцца фальклорныя творы (вершы, загадкі, калыханкі, забаўлянкі, прымаўкі, песні і інш.). З іх дапамогай дарослы лёгка наладжвае кантакт, пабуджае дзяцей да пазнавальнай актыўнасці. Гучнасць, рытмічнасць, напеўнасць, займальнасць вуснай народнай творчасці цікавяць дзяцей, выклікаюць у іх жаданне паўтарыць. Гэтыя творы лёгка запамінаюцца, бо ствараліся спецыяльна для вуснага ўспрымання. Выкананне многіх фальклорных твораў патрабуе прытрымлівацца спецыфічнай інтанацыі. Лаканізм фальклорных твораў вучыць карыстацца толькі самымі неабходнымі словамі, адлюстроўваць зразумелыя слухачам падзеі, эмоцыі, настрой, перажыванні. Фальклор развівае мастацкі густ дзіцяці, садзейнічае ўзнікненню эмпатыі ў адносінах да герояў твора, пашырае літаратурны вопыт дашкольнікаў, якія даведваюцца пра новыя жанры, спрыяе развіццю чутця мовы, фарміруе ўменне пераносіць вобразна-выяўленчыя сродкі фальклору ў паўсядзённае гутарковае маўленне, стымулюе самастойны пошук выразных сродкаў для стварэння вобраза, заахочвае да імпрывізацыі маналогаў, дыялогаў у гульні-драматызацыі.

Развіццё выразнасці маўлення прадугледжвае працу на розных узроўнях мовы. У дашкольнікаў фарміруюцца толькі асновы выразнасці

фарміруецца патрэба ў эмацыйнай маўленчай камунікацыі. Асаблівае месца ў гэтай працы належыць малым формам фальклору, лаканічным і дакладным па форме, глыбокім і нескладаным па змесце, рытмічным і запамінальным. Яны садзейнічаюць развіццю рухомасці і гнуткасці артыкуляцыйнага апарату, фарміруюць правільнае гукавымаўленне, дапамагаюць засваенню дзіцём інтанацыйнага багацця мовы. Напрыклад, дакладнасць дыкцыі і гучнасць гукавымаўлення адпрацоўваецца з дапамогай забаўлянак і хуткамовак, гучнасць адпрацоўваецца ў калыханках, песнях, вершах; тэмп праз лічылку, казкі, забаўлянку, тэмбр – на матэрыяле казак.

У сярэднім дашкольным узросце адпрацоўваюцца навыкі звязнага рэпрадуктыўнага і нескладанага прадуктыўнага маўлення з дапамогай гульнявых практыкаванняў (“Якія словы вы пачулі”, “Як сказаць інакш”, “Хто раскажа інакш”, “Падбярэ найбольш прыдатнае слова”, “Пачні казку”, “Вызначы казачны канчатак”, “Намалой словамі адгадку”, “Скажы інакш”, “Закончы прыгожае словазлучэнне”, “Пазнай, хто сказаў”, “Назаві словы, якія робяць мастацкі твор пяшчотным”, “Падбярэ прыгожыя словы да пэўнай рэчы”, “Знайдзі незвычайнае слова”), розных відаў пераказаў (скарочаны, выбарачны, па ўяўных ілюстрацыях, ад імя іншага героя), “ролевых дыялогаў”.

У старэйшых групах акцэнтуюцца ўвага на кампанентах лексічнай выразнасці (сінонімах, антонімах, шматзначных словах, фразеалагізмах, прымаўках, крылатых выразах), пры гэтым пераважаюць прыёмы, разлічаныя на творчае выкарыстанне іх дзецьмі: інсцэніраванне, гутарка, творчае апавяданне, творчыя заданні, гульні-драматызацыі, славеснае маляванне, славесныя практыкаванні, выкананне творчых заданняў. Фальклорныя творы эфектыўна выкарыстоўваюць у адпрацоўцы ўменняў інтэрпрэтаваць метафару ў загадках, адбіраць трапныя і дакладныя словы ў пераказах казак, ужываць эпітэты і параўнанні ў прымаўках. Мэтанакіраваная, загадзя спланаваная праца, якая ўключае ў сябе этапы падрыхтоўкі (адбор твораў, распрацоўка метадаў і прыёмаў, стварэнне неабходнага развіццёвага асяроддзя) і рэалізацыі (паэтапнае ўдасканаленне мастацкага ўспрыняцця, вобразнасці і эмацыйнасці, накапленне вопыту маўленчай выразнасці), садзейнічае абуджэнню цікавасці дашкольнікаў да выразнасці маўлення сродкамі вуснай народнай творчасці, якім уласціва сюжэтная займальнасць, маўленчая вобразнасць і эмацыйнасць, лексіка-інтанацыйная выразнасць, імправізацыйны характар выканання, што ў цэлым спрыяе практыкаванню дзяцей у маўленчай выразнасці.

Такім чынам, фарміраванню выразнасці маўлення дашкольнікаў садзейнічае спалучэнне разнастайных метадаў і прыёмаў (назіранне, гутарка, чытанне, завучванне вершаў, аналіз рэпрадукцый карцін,

да слоў і словазлучэнняў з фальклорнага твора малой формы; чытанне з музычным суправаджэннем; перастварэнне фальклорнага твора малой формы (прыказкі, загадкі, фразеалагізма, песні) у апавяданне ці казку; харавое агучванне і спяванне фальклорных твораў, прыдуманне ўласнага твора па ўзору фальклорнага; чытанне твораў розных жанраў, аб'яднаных адной тэмай, або твораў з супрацьлеглым зместам і інш. Пажадана спалучаць на адным занятку розныя метады і прыёмы, ствараць умовы для праяўлення дзецьмі эмоцый, пачуццяў, жаданняў і поглядаў, прычым як у натуральным маўленні, так і ў публічным, каб дзеці не саромеліся прысутнасці старонніх слухачоў.

У асваенні выразнасці маўлення важная роля належыць штодзённаму маўленню педагога як узору, эталона для дзяцей. Выхавацель дэманструе мяккі, ветлівы тон, дапамагае дашкольнікам асвоіць невербальныя сродкі выразнасці, натуральнасць мімікі, жэстаў, рухаў, поз. Знаёмячы выхаванцаў з літаратурнымі творамі, дзяцей вучаць адчуваць рытмічнасць, мілагучнасць, вобразнасць, заўважаць і паўтараць трапныя выразы, цікавыя і незвычайныя фразы, эмацыйна адгукацца на змест, уяўляць падзеі, суперажываць і слачуваць героям. У дзяцей выклікаюць уласную маўленчую актыўнасць, моўную творчасць.

У дзяцей пераважае канкрэтна-вобразнае мысленне, яны найчасцей выдзяляюць найбольш яркія, аднак не заўсёды істотныя прыметы з'яў і прадметаў. Дашкольнікаў важна навучыць выдзяляць самае важнае і перадаваць яго ярка. У малодшым дашкольным узросце з гэтай мэтай можна выкарыстаць сюжэтна-ролевыя гульні, гульні з лялькамі, гульні-драматызацыі, гульнівыя практыкаванні на адпрацоўку практычных этыкетных сітуацый (як ветліва сустрэць гасцей, папрасіць сябра, спытаць незнаёмага чалавека і інш.). Асабліва прадуктыўна выкарыстоўваць інтанацыйныя гульні ("Дыктар", "Каментатар", "Пошта", "Камандзір", "Тэлефон", "Гандляр", "Сустрэкаем гасцей") і тэатралізаваныя гульні ("Пазнай, хто я?", "Хто ў казцы лішні?" і інш.). Акрамя спецыяльных заняткаў, для адпрацоўкі выразнасці маўлення дзяцей можна выкарыстоўваць розныя віды дзейнасці (музычную, фізкультурную, выяўленчую). Развіццё выразнага маўлення дзяцей прадугледжвае развіццё ў іх эмацыйнасці, творчых здольнасцяў, вобразнай памяці, жыццёвага вопыту.

Удасканаленне кампанентаў інтанацыйнай выразнасці (мелодыкі, інтэнсіўнасці, працягласці, тэмпу і тэмбру вымаўлення) ажыццяўляецца фарміраваннем узаемадзеяння механізмаў дыхання, голасаўтварэння і артыкуляцыі. Паступова пашыраецца эмацыйна-сэнсавы спектр выразнасці маўлення дзіцяці (інтанацыі пытання, здзіўлення, задавальнення, просьбы, патрабавання, папрока, крыўды і інш.),

маўленчыя гульні і практыкаванні, пераказ, творчае апавяданне, тлумачэнне значэнняў слоў, словазлучэнняў, фразеалагізмаў і інш.) на спецыяльна арганізаваных занятках пры ўмове абуджэння ўяўленняў і эмоцый дзяцей і перанясення атрыманых раней уражанняў у паўсядзённае маўленне, развіцця ўсвядомленага выкарыстання вобразных сродкаў у адпаведнасці з камунікатыўнымі мэтамі і маўленчай сітуацыяй.

А.В. Солахаў (Мазыр, Мазырскі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя І.П. Шамякіна)

СЛОВАТВОРЧАСЦЬ ЯЎГЕНІ ЯНІШЧЫЦ

Ганаровы акадэмік АН БССР вядомы рускі пісьменнік А.М. Горкі, адстойваючы права аўтараў на індывідуальную словатворчасць, у артыкуле “Беседа с молодыми ударниками, вошедшими в литературу” пісаў: “...Мы самі, літаратары, абавязкова будзем займацца стварэннем новых слоў, словатворчасцю. Гэта натуральная наша справа, – арганізацыя літаратурнай мовы. Гэтага патрабуе сама рэчаіснасць” [2]. Сапраўды, каб выразней, дакладней выкласці свае думкі, ва ўсёй значнасці і паўнаце адностраваць з’явы сучаснага жыцця, забяспечыць іх вобразна-мастацкае ўспрыманне праз дадатковыя лексічныя сродкі, майстры мастацкага слова нярэдка звяртаюцца да ўласнай словатворчасці. Прафесар М.Р. Прыгодзіч падкрэслівае, што “ўвогуле цяжка знайсці зараз паэта, які б не імкнуўся самавыявіцца ў слове” [6, с. 58].

Вядома, не магла застацца ўбаку ад індывідуальных словатворчых пошукаў таленавітая беларуская паэтэса Яўгенія Янішчыц. У сваёй словатворчай дзейнасці яна арыентавалася пераважна на вядомыя ў мове спосабы словаўтварэння, словаўтваральныя мадэлі і тыпы, выкарыстоўваючы ў якасці ўтваральных слоў у асноўным агульнамоўныя і мясцовыя лексічныя адзінкі. Створаныя ёй словы запаўнялі тыя лакуны, якія ўласцівы словаўтваральнай сістэме мовы. Так, напрыклад, прыслоўе *штоночна* ‘кожную ноч, кожнай ноччу’ ў тлумачальных слоўніках беларускай мовы адсутнічае, у іх падаюцца сінонімы *штоноч*, *штоночы*, якім структурна адпавядаюць антонімы *штодзень*, *штодня*. Разам з тым у слоўніках адзначаецца і іх сінонім *штодзённа*, які, аднак, не мае ў літаратурнай мове структурнага антанімічнага адпаведніка. Я. Янішчыц лёгка знаходзіць яго: *Яшчэ зямлі мяне вучыць / Любві штоночна і штодзённа* [9, с. 21].

Прыметнік *гаючы* паэтэса замяняе ўласным утварэннем *гойны*, што матывуецца асновай дзеяслова *гаіць*: *О глухі ідэаліст, – / Мой нязведаны*